
SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Book CLXIX

DEPARTMENT OF CHEMICAL AND BIOLOGICAL SCIENCES

Book 11

ETNO VILLAGES
AND RURAL AMBIENT UNITS
IN REPUBLIC
OF SERBIA AND REPUBLIC
OF SRPSKA

PROCEEDINGS OF THE SCIENTIFIC MEETING

April 11th, 2017

Editor

Academician

DRAGAN ŠKORIĆ

BELGRADE

2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига CLXIX

ОДЕЉЕЊЕ ХЕМИЈСКИХ И БИОЛОШКИХ НАУКА

Књига 11

ЕТНО-СЕЛА
И СЕОСКЕ АМБИЈЕНТАЛНЕ
ЦЕЛИНЕ У РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ И РЕПУБЛИЦИ
СРПСКОЈ

ЗБОРНИК РАДОВА СА НАУЧНОГ СКУПА ОДРЖАНОГ

11. априла 2017. године

Уредник

академик

ДРАГАН ШКОРИЋ

БЕОГРАД

2018

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСКО НАСЛЕЂЕ – ПРЕПОЗНАТИ, СХВАТИТИ, ОЧУВАТИ

ЕСТЕЛА РАДОЊИЋ ЖИВКОВ*

С а ж е т а к. – Народно градитељско наслеђе представља једно од основних културолошких обележја једног простора. Народно градитељство се ствара и развија као одговор човека на предуслове које му задаје природно окружење, култура и друштвено уређење. Однос традиционалне народне архитектуре које још увек постоји широм Србије и оног дела народног градитељског наслеђа које се налази под заштитом државе тешко је објаснити и разумети. Велику већину целокупног наслеђа држава није препознала, па ни заштитила. Стање народног градитељства је изузетно лоше и оно представља најугроженији део културне баштине Србије. Да ли постоји решење и да ли ова вредна врста наслеђа може да се заштити и сачува? Једно од могућих решења требало би потражити у развоју туристичке понуде Србије. Развојем идеје етно-наслеђа, које туристичко тржиште у последњих неколико деценија препознаје, могуће је бар један део народног градитељског наслеђа заштити. Један од ефеката туристичког коришћења културног наслеђа је и промовисање вредности које оно представља.

Кључне речи: народно градитељско наслеђе, етно-наслеђе, стање наслеђа, типови народног градитељства, вредновање, интерпретација, презентација

УВОД

Први покушаји младе државе Србије да очува културно наслеђе постојали су још у првој половини 19. века. Тада се под наслеђем, односно старинама подразумевало сакрално наслеђе из давних времена и археолошки остаци. Народно градитељство је постало предмет интересовања науке и заштите тек крајем 19. века. У првој половини 20. века, а и касније, многе истакнуте личности као што су Јован Цвијић, Александар Дероко, Бранислав Којић евидентирају народно градитељство, снимају га, описују и праве прве типологије. Одређени елементи народне архи-

---

* Републички завод за заштиту споменика културе – Београд; estela.radonjic@heritage.gov.rs

тектуре постају инспирација за пројектовање и градњу као одраз јачања и промовисања националног идентитета. Законом о заштити споменика културе и природњачких вредности из 1945. године набројано је и народно градитељство као врста наслеђа на коју се овај закон односи. Правилником су у непокретне етнолошке споменике убројани: цркве брвнаре, мостови, чесме, бунари, воденице, камени међаши, друмови, занатске радионице и насеља. Сваки следећи закон препознавао је народно градитељство као део културног наслеђа. Однос према народном градитељству види се на основу чињенице да су међу првим заштићеним споменицима културе, одмах после Другог светског рата, били споменици народног градитељства. Тако су међу првим заштићени градски конаци у Београду, а затим у осталим већим градовима Србије. Од оснивања првих установа заштите, што се десило већ 1947. године, у њима су запослени етнолози као стручњаци за народно градитељство. Убрзо је у закон уврштена одредба о минимуму услова за оснивање завода за заштиту у којој је писало да сваки завод мора да има запосленог етнологa. Нажалост данас, после више од пола века, ова се одредба непоштује.

ПОЛОЖАЈ И ВРЕДНОВАЊЕ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА

Наши данашњи градови, а некадашње паланке и варошице били су богати народним градитељством, односно то је био доминантан облик архитектуре. Убрзана урбанизација која је започета још 1885. године масовним рушењима, која су била у складу са Законом о изградњи и примени регулационих планова, започела је процес дерурализације младих градова и варошица. Планови урбанизације и нагле изградње су се наставили и у другој половини 20. века, када су разграђени многи некадашњи центри градова и варошица. Остаци некадашњег живота варошица и градова данас се могу видети само у траговима. Такав је случај са заштићеним просторно културно-историјским целинама као што су: Казанцијско сокаче у Нишу, Тијабара у Пироту, Тешњар у Ваљеву, Стара чаршија у Крушевцу и слично. Тај талас уништавања културног наслеђа које је везано за народну традицију пренео се и на села у периоду после Другог светског рата када су се село и град нагло приближили, односно када је индустријализацијом велики број људи са села похрлио у градове прво само ради посла, затим повремениг живота, и на крају ради трајног пресељења. Доминација града над селом довела је и до доминације културе града, односно доминације *човека града*, за кога је још Шпенглер тврдио да је настао под утицајем духа рационализма насупрот религији и мистици које су карактеристике *човека села*. Град је по њему место политике и политичких партија, док је

село место где се поштују крв и традиција (Шпенглер, 1989: 73–76). Превага града над селом, односно превага градске културе над сеоском, може бити један од главних разлога актуелног стања у коме се налази народно градитељско наслеђе Србије. Народно градитељство је управо сведок постојања сеоског духа где су битни живот са природом, част, храброст, порекло, поштење. Те „сеоске“ вредности изгубиле су трку са „градским“ вредностима у којима доминирају космополитизам, личне слободе, новац, политика. На исти начин народно градитељство као симбол сеоских вредности, схвата се као мање важно, као нешто што треба заборавити јер не говори у прилог градским вредностима и ономе што желимо да постанемо или бар ономе како желимо да нас други виде.

Данас је један од најделикатнијих задатака открити и презентовати вредности које народно градитељство представља. Због недовољне временске, али и емоционалне дистанце вредновање народног градитељства је тежак задатак и за стручњаке који се тим наслеђем баве. Управо проблем тешког препознавања вредности је и основни разлог стања у ком се народно градитељство данас налази. Генерације становништва које су рођене и живеле у таквим добрима или поред њих нису успеле да направе довољну временску дистанцу, да би препознале вредности народног градитељства. Објекти народног градитељства које данас вреднујемо као културна добра за њихове власнике и кориснике представљају симбол немаштине и сиромаштва. Оваква амбивалентност према народном градитељству ствара проблеме које ће једино нове генерације, са довољном временском дистанцом и без негативних емотивних конотација, моћи да превазиђу. Питање које се поставља је да ли ће народно градитељство успети да преживи довољно дуго да дочека те нове генерације? У међувремену нестали су многи архитектонски облици народног градитељства. Оно што су затекле данашње генерације су остаци некадашњег вредног и бројног културног наслеђа које је вековима у Србији представљало основни и највећи корпус сведочанстава културе живота Србије у 18. и 19. веку.

НАРОДНО ГРАДИТЕЉСТВО КАО НЕПОКРЕТНО КУЛТУРНО ДОБРО

Народно градитељско наслеђе које је под заштитом државе је разнолико. Уопштено гледајући Централни регистар непокретних културних добара¹ рекло би се да постоји уравнотежена територијална заступљеност наслеђа као и једнака заступљеност различитих облика народног гради-

¹ Регистар непокретних културних добара који се води у Републичком заводу за заштиту споменика културе.

тељства. Међутим, дубља и детаљнија анализа показује другачију слику. На великом делу територије Србије нема заштићених непокретних културних добара која припадају корпусу народног градитељства. Приметно је да се већина културних добара народног градитељства налази у градовима и урбаним срединама. Највећа концентрација је на територијама општина на којима се налази један од девет постојећих регионалних завода за заштиту споменика културе. Рурални простори, као што су Хомољске планине, Пештерска висораван, Стара планина и слично готово да немају ниједан објекат народног градитељства који је под заштитом. Овако „пусти“ предели нису априори простори без народног градитељства, већ су у питању неистражени простори или простори који нису на адекватан, систематичан начин истражени. Републички завод за заштиту споменика културе је 2003. године започео обиман и опсежан истраживачки пројекат Атлас народног градитељства Србије који је имао за циљ да истражи целокупну територију Републике Србије и да опише и документује објекте народне архитектуре који потенцијално имају споменичка својства. Нажалост пројекат није потрајао довољно дуго како би то значајно истраживање било обављено у целости. Ипак његовом реализацијом истражено је 2/3 територије Србије, направљена је значајна фото, техничка и етнографска документација. Први резултати истраживања показали су далеко већи степен очуваности и заступљености објеката народног градитељства. У просеку по општини је евидентирано нешто више од двадесет непокретности од којих бар половина има несумњива споменичка својства, што значи да би Србија сигурно требало да буде богатија бар за још 500 непокретних културних добара. Нажалост процес заштите тих објеката остао је на нивоу евиденције и документације, мада многи од њих свакако заслужују да буду утврђени за непокретно културно добро.

Овде је легитимно поставити питање зашто се у једном тренутку застало са даљим утврђивањем објеката народног градитељства за непокретна културна добра. Ишчитавањем и анализом писане текуће документације запослених у заводима за заштиту споменика културе може се закључити да су разлози бројни, али се свакако издваја неколико главних разлога. У последњих десет и више година у Србији је утврђивање културних добара сведено на минимум. Годишње се утврди око двадесетак нових културних добара, што је далеко испод просека у региону и далеко од реалне ситуације на терену. Разлог за то је нефинансирање ове делатности, или делимично и недовољно финансирање од државе. Један од разлога који се такође често истичу је и неистраженост територије Србије и непознавање целокупног корпуса потенцијалног културног наслеђа. Евидентно је и одсуство довољног броја стручњака. Стручњаци за познавање, вредновање и конзервацију тог специфичног наслеђа се не школују

Сл. 1. Зграда старе општине у Кривом Виру, споменик културе

на основним студијама, нити за ту специјализовану делатност постоје специјалистичке или докторске студије. Поред тих објективних разлога, за смањене активности утврђивања непокретних културних добара, постоје и субјективни разлози запослених у заводима. Они су незаинтересовани за спровођење правне заштите, а компликована процедура и обим предвиђене обавезне документације их у тој незаинтересованости охрабрује. Често се као оправдање за неспровођење правне заштите наводи стање у ком се налази народна архитектура утврђена за културно добро (сл. 1). Зато се логично намеће питање смисла проглашења једног добра за културно добро, када и она која су заштићена пропадају и нестају. Утврђивање објекта народног градитељства за непокретно културно добро не гарантује да ће то добро бити заиста заштићено, власници ове врсте наслеђа не добијају никакву помоћ нити стимулацију од државе, већ само нове намете и обавезе који им отежавају очување културног добра. Зато је често оправдано становиште да је једина делотворна заштита у ствари рад са власницима објеката народног градитељства, који ће схватити њихову културну вредност. Бринувши се о својој кући, свом породичном наслеђу они ће уједно чувати и вредно народно градитељство наше државе. Још уколико променом намене такви споменици постану и извор прихода, однос према њима ће свакако бити промењен на боље. Таква пракса се често показује делотворнија него правна заштита културних добара чиме њихово очување постаје скупле и готово немогуће за власника. Ипак, рад са власницима потенцијалних културних добара није организован, већ је спорадичан.

Услед лоших економских услова у коме живи већина становништва у Србији, однос и старање према наслеђу увек се нађе на зачељу листе приоритета готово сваке породице. Без правне основе, занемарујући Устав, већина конкурса за очување културног наслеђа незванично искључује приватно власништво из финансирања. Држава често не преузима ништа са културним добрима која пропадају а која су у приватном власништву. Додуше, изузетак се увек прави са културним добрима која су у власништву другог приватног субјекта какав је СПЦ. Све то резултирало је стањем у коме се заштићена културна добра народног градитељства данас налазе: заштићено их је око 400, а више од трећине је срушено или девастирано толико да су споменичка својства изгубљена у потпуности. Свакако је извесно да ће за неколико година, уколико се том проблему озбиљно не приступи, већи део народног градитељства потпуно нестати. Нестанком тих културних добара трајно се бришу сведочанства прошлости о култури становања у Србији. Проблем постаје још већи а последице још драстичније ако смо свесни чињенице да за више од половине заштићених добара народног градитељства нема потребне документације која би била способна да у одсуству културног добра бар делимично сачува сведочанство. Тако нестанком или девастацијом културних добара нестаје и целокупно сведочанство коју су они чували и носили.

ТИПОВИ НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

Народно градитељство Србије је још увек бројно и разноврсно и може да сачува и сведочи о култури становања у Србији у 19. и почетком 20. века. Различити географски предели, различити културни утицаји који су се на овим просторима преплитали, разлика у клими, привређивању, веровању условила је постојање великог броја појавних облика народног градитељства.

Простор Србије је у смислу географског окружења доста разнолик. Постоје различити облици рељефа, од равнице Војводине преко заталасане Шумадије, па све до планина на истоку и западу земље. Природно окружење у коме настаје једна култура у великој мери утиче на њу. Утиче на културу исхране, културу живота, на веровања и обичаје. Утицај природе је најочигледнији на култури становања, односно изглед насеља, његову организацију, облик окућнице, изглед куће и свих пратећих објеката. Село, као и народна архитектура, увек садржи још једну компоненту више: „слику природе (пејзаж), која је исто толико важна колико пут, поток или река, рељеф тла и зеленило шуме, и тесно је повезана са пределом својим привредним залеђем“ (Пешић-Максимовић, 1984: 9). Народно

Сл. 2. Село Рсовци, општина Пирот

градитељство је настало као одговор домишљатости људи да савладају климатске и географске предуслове. Прилагођавајући се оваквом пејзажу и различитим условима живота човек је стварао свој дом тако да буде што функционалнији. Функционалност се огледа у доброј позицији стана: на земљишту које је „оцедито“, добро осунчано, удаљено од путева који су вековима доносили бројне незгоде у виду различитих војски које су туда пролазиле. Просторна обједињеност села условљена је поред географских услова и друштвеним односима, па се историја једног простора може „прочитати“ и из облика села. Планински простори на истоку и западу земље, поред сличних географских предуслова имају различите изгледе насеља, од збијених села Старе планине (сл. 2) до разбијених села динарског типа на западу земље. Социјална кохезија села, односно стална одсељавања и нова досељавања у Западној Србији довела су до тога да су села подељена на засеоке или џемате који су организовани на родовској повезаности, а који су међусобно удаљени. Некада су два засеока различитих села просторно ближа и боље повезана од других заселака села којима припадају. Западна Србија је у највећем проценту насељена становништвом из Црне Горе и Старе Херцеговине, који су са собом донели родовско уређење које се осликало и на уређење села. Поред социјалне структуре на изглед села утицала је и њихова основна привредна грана – сточарство за које је

неопходно обезбедити што веће површине ливада и пашњака. Тек када сточарство, односно пољопривреда престају да буду главни извор прихода, а то се десило у другој половини 20. века, села западне Србије почињу да се групишу сасељавањем и формирањем центара уз путеве, како би лакше стизали до фабрика у коме је бар један члан породице био запослен.

Народно градитељско наслеђе у Србији можемо поделити у неколико већих група: целине (сеоски центри, делови села, неколико спојених грађевина, окућнице), стамбени објекти (куће, вајати, гостињске куће, коначи), привредни објекти у склопу окућнице (магазе, качаре, амбари, кошеви, казанице, пивнице), јавни привредни објекти (воденице, ваљарице, कुдељаре, ветрењаче, вуновлачаре, суваче), народна сакрална архитектура (цркве брвнаре, култна места, заветни крстови, водице) и сепулкрална архитектура (сеоска гробља, надгробни споменици).

Целине

Од укупног броја културних добара народног градитељства заштићене су 42 целине, од тога 7 градских, 8 сеоских, 4 етно-парка, 3 сезонска насеља и 20 окућница. Још пре једног века на простору наше земље било је очувано далеко више просторних целина богатих културним садржајима. Некадашње целине народног градитељства данас су саставни део градова. Те чаршијске целине послужиле су као основ из кога су модерни градови развијени. Такве су: Стара чаршија Тешњар, Комплекс Мокрањчеве куће у Неготину, Грчки шор у Крушевцу, део градског центра Ивањице. Оне су утврђене за културна добра јер могу да сведоче о суживоту и утицају села и града, настанку данашњих градова из некадашњих варошица које су свакако имале много сеоског карактера. Те градске целине народног градитељства су и поред заштите углавном девестиране у великој мери. Угрожене су новом изградњом, ценом грађевинског земљишта у центру града у ком се налазе и слично. Тако куће тршчаре у Новом Саду више не постоје, Грчки шор у Крушевцу ничим не подсећа на целину, а осталих пет се налази у јако лошем стању. Уз мала улагања, добру организацију и примену законских регулатива и планских докумената Тешњар у Ваљеву, Стара чаршија у Новом Пазару, Градски центар Ивањице могу да постану центар развоја градова који су управо из ових чаршија и настали. Једна од могућих нових намена је и да постану центар развоја туризма свога краја или да бар обогате туристичку понуду регије.

Слична је ситуација и са сеоским целинама. Нажалост, данас у Србији очуван је мали број села који својим изгледом могу да сведоче о животу Србије у 19. веку. Односно, број села са очуваном матрицом није

баш тако мали, али код малог броја су препозната споменичка својства. Тако је данас у Србији заштићено свега шест сеоских целина и четири целине привредних објеката које су служиле за сезонски живот и привређивање, као што су Неготинске пивнице или Пољана Лукаревина. О селу из 19. века могу да посведоче Заселак Бебића Лука, Ласово, Горња Бела Река, док о развоју сеоских центара с краја 19. и почетком 20. века сведоче заштићене целине као што су Ужи центар села Годовик и Чаршија у Бељини. Те целине се налазе у јако лошем стању и данас је готово немогуће препознати њихова споменичка својства. Девастиране су неодржавањем, али и новом изградњом. У релативно добром стању су оне целине које имају и меморијални значај, као што је сеоски центар у Горњој Добрињи. Даље очување заштићених сеоских целина зависи од много чинилаца, а највише од односа локалне заједнице према свом наслеђу. Села која су депопулисана немају велики изглед да очувају своје културно наслеђе. Зато правце рехабилитације треба тражити у што ширем корпусу могућности уз подсећање свих одговорних чинилаца једне државе да се ово наслеђе мора очувати.

Двадесет заштићених окућница поред сведочанства о изгледу и функцији куће, чувају и сведочанство о уређењу привредног, социјалног и културног простора једне породице у прошлости. Међутим, због њихове неравномерне географске заступљености ова сећања ће највише бити сачувана у Војводини где је заштићено 12 окућница, и то сеоска домаћинства, али и салаша који говоре о посебном начину салашарског живота, као и о животу привремених насеља која су условљена специфичним начином привређивања. Нажалост, осталих 8 окућница не може да представи све типове окућница у Србији. Тип окућнице сточарског краја западне Србије није сачуван у виду културног добра, осим кроз етно-парк у Сирогојну. Уколико се ускоро не заштите шумадијска, старопланинска, окућница Рашке области, Пештерске висоравни, окућница јужне Србије, окућница Неготинске Крајине ускоро ће нестати сведочанство специфичних начина организовања живота на већем делу територије Србије.

Стамбени објекти

Најбројнији објекти међу заштићеним споменицима народног градитељства су стамбени објекти. У њих убрајамо варошке и сеоске куће, конаке, вајате и куле. Четрдесет пет културних добара из ове категорије налази се у градовима и представљају пример варошке куће с почетка 19. века. Међу варошким кућама су и коначи и други репрезентативни објекти. Територијална заступљеност варошких кућа је равномерна и у

односу на друге облике споменика традиционалне архитектуре, ови споменици су у најбољем стању. Разлог за то је чињеница да су њихове вредности препознате међу првим и да су сви стављени под заштиту државе у првим деценијама после Другог светског рата. Већина њих је постала власништво државе и добила нову намену. Тако су Конак кнегиње Љубице, Пашини конаци у Врању, Господар Јованов конак у Чачку, Кућа Христића у Пироту и други добили функцију музеја.

У већини култура и цивилизација кућа је највећи и најкомплекснији артефакт који је створио човек. Поред тога што је склониште, она је и место у ком се одвијају све световне и свете радње везане за живот појединца и породице. Куће су због тога и најбројнији и најтипичнији представници народне архитектуре. Оне се могу разврстати на основу више критеријума у неколико категорија. Лако се уочавају разлике између војвођанске куће, планинске куће, куће брдовитих крајева.

Војвођанска кућа је условљена основном делатношћу становника Панонске низије – земљорадњом. Грађена је уз обод парцеле да би оставила довољно простора за пољопривредну производњу. Имала је трем целом дужином који се као и тавански простор користио у сврху пољопривредне делатности. У почетку куће у Војводини, поготову оне на Фрушкој гори, грађене су од чатме, јер је још увек било довољно дрвета, чим је дрво nestало прешло се на једини доступни материјал – земљу која се, посебном техником набијања, користила као грађевински материјал (сл. 3). Нажалост, до данас је сачувано само неколико кућа од чатме и оне су утврђене за културна добра. Кровови кућа су покривани сламом, трском и у неким деловима шиндром. Због развоја индустрије производње црепа, још крајем 19. века цреп је коришћен за покривање кућа.

Кућа позната као динарска брвнара, или златиборска брвнара представља тип планинске куће која је једном својом страном укопана у пад терена, док је друга страна подизана изнад подрума који се добијао коришћењем стрмине на којој се градила (сл. 4). Иако је ово карактеристичан изглед динарске брвнаре исти тип куће налази се и на истоку земље, на Старој планини, и осталим планинским пределима. Ова два појавна облика планинске куће разликују се по материјалу изградње. У западној Србији куће су грађене од дрвета – талпи, док су у источном делу у питању чатмаре.

Гледајући територију Србије, Шумадија као централни део представљала је простор мешања утицаја са истока и запада. Географски услови, плодно земљиште и разноврсност привређивања условили су постојање богатих породица које су живеле у већим, пространијим кућама. Сам изглед и организација кућа ипак је имала везе са пореклом власника. Својим досељавањем у Шумадију у 19. веку, плодну и слободну земљу, досељеници

Сл. 3. Сеоска кућа у селу Огар

Сл. 4. Кућа Николића, Алин Поток

су доносили своје навике што се тиче градње куће и организовања окућнице. Насељавање динарске струје може да се прати са линијом простирања брвнара, које су се касније развиле у полубрвнаре. Заједничким животом и приближавањем динарске културе источној, тежња за конфорнијим животом од брвнаре је убрзо створила полубрвнару. Полубрвнара је у ствари резултат жеље динарског становништва да по угледу на градску архитектуру, односно по угледу на комшије досељене из источне и јужне Србије добију топлију, чистију и белу собу. „Кућа“ у којој се налази огњиште и даље чува култове и традицију и зато се не мења, а соба почиње да се прави у бондручној конструкцији прво са испуном од чатме, а затим од цигле широког формата. Чак и између два светска рата „кућа“ и даље остаје од брвана, док се соба зида циглом и спољашња фасада декорише лажним пиластрима и декорацијама које подсећају на градску архитектуру. Тек после Другог светског рата престаје изградња полубрвнара.

На другом крају Србије, у Неготинској Крајини, брвнаре су такође основни облик традиционалне куће (сл. 5). Разликују се по начину градње, обради основног материјала и организацији простора од златиборске брвнаре. Брвнаре источне Србије граде се од брвана, облица које су само мало притесане. За изградњу кућа користило се тање дрво него у западној Србији. Повезивање брвана на угловима куће је идентично са везом *na ћерић* која се овде зове *крстић*. Ову везу је као и у западној Србији касније заменило унизирање у вертикалне стубове. За разлику од динарских брвнара, брвнаре на истоку су малтерисане и споља и изнутра и кречене у бело. Ово је, вероватно био разлог зашто су одржане дужи временски период и нису замењене чатмарама. Још једна особеност тих брвнара је разуђенија унутрашња структура. Док су динарске брвнаре искључиво дводелне у Неготинској Крајини су евидентирани бројне дводелне, троделне и четвороделне брвнаре. Још једна разлика између источних и западних брвнара је у постојању разних облика трема код брвнара источне Србије.

Присуство и одсуство трема може послужити као критеријум за типологију кућа народног градитељства. На планинском простору западне

Сл. 5. Кућа Душана Пауновића
(стара кућа Вацића), Плавна

Сл. 6. Кућа Милоја Јоксимовића
(стара кућа Срећковића), Ресник

Србије (Златибор, Златар, Тара, као и области уз Дрину) у прошлости се нису градиле куће са тремом. Разлог томе може се тражити у организацији села и окућнице, као и у животним навикама једне породице. Села у источној Србији су збијена око сеоског центра, а имање око села се користило за сточарење. Збијени тип насеља условио је збијена и мала дворишта, па се део живота породице одигравао на трему куће. С друге стране, на западу су села разбијеног типа, са великим породичним засецима. Око сваке куће налазило се имање које су обрађивали и користили. Такав начин организације условио је и велика дворишта у којима је било простора за све потребе једне породице, па им трем није био неопходан. Тремови, посебно доксати и ћошке, временом су постали ствар престижа и симбол богатства породице. Кућа са доксатом говори да укућани имају времена да се одморе, а да домаћин на њему прима госте и води јавни живот. Куће са тремовима се најзападније појављују уз сливове Западне Мораве, у чачанском крају. Овде су заступљени углавном подужни-скраћени тремови, равних линија добијени скраћивањем „куће“ који имају искључиво комуникацијску улогу. У централном делу Србије, у Шумадији развија се посебан облик кућа са тремом и доксатом (сл. 6). Наиме, куће уз трем добијају и доксат, одвојени, готово засебни део трема који је служио за одмор и јавни живот. Уз Велику Мораву и источно од ње распростире се посебан тип трема са креветом или јазлуком (локализам у зависности од краја до краја). Кревет или јазлук је издигнути део који је служио за одмор, док је трем имао комуникацијску улогу. Најразуђеније и највеће тремове у разним облицима имале су куће јужне Србије, уз Тимок и Јужну Мораву. Ту се појављују тремови са једном или више ћошки. Ћошке су издвојени делови нешто слични доксатима, по свом изгледу и функцији. Тремове на кућама имају и куће Војводине и кућа са Косова и Метохије. У оба случаја у питању су подужни тремови који су имали комуникацијску улогу, али

Сл. 7. Кућа Добривоја Перовића
из Остре

са луцима били су у моди крајем 19. и почетком 20. века, па се неретко дешава да у том периоду старе куће са архитравним тремом добијају лукове. Куће са луцима постале су симбол тзв. куће моравке. Оне се могу наћи на ширем простору Србије. Њихова доминација полако јењава у околини Крагујевца, али су грађене и западније од те области. Једна од најзападнијих кућа која има трем са луцима је кућа Добривоја Перовића из Остре код Чачка где су луци на полубрвници направљени од дрвета и нису малтерисани (сл. 7).

Куће у Србији могу да буду разврстане у групе на основу материјала од ког су направљене и техника градње. Куће прављене искључиво од земље не прелазе линију коју повлаче Сава и Дунав, односно оне су карактеристичне за Панонску низију и нису се правиле у осталим деловима Србије. Ипак земља је коришћена као грађевински материјал. Она се користила у великој мери као везивни материјал и материјал завршне обраде подова и зидова. Највише је коришћена код кућа израђених од чатме, тзв. чатмара. Овај тип куће, карактеристичан је за јужну Србију, простор источне Србије јужно од Неготинске Крајине, централну Србију, односно простор источног дела Шумадије. Кућа од чатме грађена је у бондручној конструкцији – дрвена конструкција која се састоји од стубова који се налазе између темељача и венчаница и који су међусобно спојени косницима у стабилну структуру. Оваква структура може да буде испуњена различитим материјалима – чатмом, печеном циглом, непеченом циглом, па чак и ломљеним каменом. Чатма се добија преплитањем *цейке* или пружа (у млађим и сиромашнијим појавним облицима). Цепка је дашчица добијена цепањем облица и која има еластична својства. Оне се уплићу наизменично око усправно постављеног стубића, подсећајући на плетене корпе (сл. 8). Затим се облепљује земљом, односно мешавином глинуше и плевезе уз додавање песка уколико је потребно. После облепљивања кућа

су представљали и простор за рад у оквиру различитих пољопривредних послова. Најстарији тремови на простору целе Србије били су равних линија, ослоњени на дрвене стубове са јастуцима, који су најчешће украшавани резбарењем. Ради естетике куће, тремови равних линија су у другој половини 19. века замењени тремовима са луцима. Ови луци нису имали конструктивну улогу, већ су грађени као декоративни елемент. Тремови

Сл. 8. Чатма

се малтерише блатним малтером, који се по саставу мало разликује од земље која је коришћена у грађењу и то по мањој количини плевне.

Поред чатме куће у бондручној конструкцији могу бити и са испуном од цигле. Такав тип кућа подизао се у градовима и на готово целом простору јужно од Саве и Дунава. Углавном се у западном делу Србије комбиновао са *кућом* од брвана. У старијим кућама, подизаним у другој половини 19. века, а и раније, коришћене су цигле тзв. старог формата. Њима су испуњене бондручне конструкције, које се у овом случају више могу звати дрвене скелетне конструкције. Цигла је зидана уз помоћ блатног малтера. Малтерисане су такође блатним

малтером, а код млађих кућа и кречним малтером. Првих деценија 20. века појављују се куће зидане ћерпичем – непеченом циглом. Она се спорадично користила на територији целе Србије, али је период њеног коришћења био знатно краћи, свега пар деценија. Убрзо су се појавиле зидане куће од печене цигле које су истисле све друге материјале и конструкције из употребе.

Осим за зидове, земља се користила и за подове и за кров. Подови су се у појединим просторијама правили од земље све до Другог светског рата, односно све док је у *кући* постојало огњиште. У собама, поготово оним које су биле изнад подрума, подови су били од дрвета. Богатије куће су још у 19. веку, у собама које су коришћене за спавање, имале уздигнут део од дрвета – *душеклију*. Такође, у собама, поготово гостињским под је могао бити поплочан циглама.

Кровови кућа су грађени од различитих материјала: сламе, трске, дрвета, камених плоча, ћерамиде, бибер црепа. Кровови од сламе још увек се могу наћи на простору јужне и источне Србије, као и на простору Голије и Пештера (сл. 9). У прошлости, простор распростирања оваквих кровова био је далеко већи, али су временом замењени новим, за то време, савременијим материјалима. На простору Голије, за савремен материјал крајем 19. и почетком 20. века сматрале су се камене плоче, тзв. маћанске плоче (по месту Маће у ком се налазе мајдани). Добијане

Сл. 9. Кућа Станка Борисављевића,
Врмбаје

су од камених шкриљаца, који се лако цепају на тање камене плоче. Поред овог дела Србије, камени кровови се јављају и у источној Србији, односно на једном делу Старе планине, у општини Пирот и Димитровград. Такви камени кровови разликују се од кровова са запада. Камене плоче су дебље, а кровови мање стрми. За њихово постављање користио се и блатни малтер. На простору западне Србије за кровни покривач највише је коришћено

дрво. Постојало је неколико облика дрвеног покривача. У зависности од краја, доступности различитих врста дрвета различито су обрађивани и различито постављани елементи дрвеног покривача. Најстарији облик дрвеног крова је шиндра постављена *на њеро* или *нож*². Шиндра је добијана из храстовог или лучевог дрвета и то радијалним цепањем балвана, тако да се добијају елементи који имају једну ужу и једну дебљу подужну ивицу који се међусобним жлебљењем спајају у кров. Ти елементи се жлебе и у конструктивне елементе – слемењачу и гребењаче. За причвршћивање за рогове коришћени су дрвени клинови. Нешто млађи начин повезивања је уклапање *на цик-цак*. Крајем 19. века почиње да се користи и једноставнији начин повезивања елемената покривача од дрвета. То је постављање дасака једне до друге а испод њих се поставља *јодлачак*, дашчица која повезује два дрвена црепа и не дозвољава пробој воде. Посебан вид дрвеног покривача је клис, који се још увек може наћи на неколико цркви брвнара. На највећем простору Србије, најзаступљенији кровни покривач у другој половини 19. века била је ћерамида. У зависности, од краја до краја Србије, доступности фабрика за производњу црепа, ћерамиду је првих деценија 20. века почео да мења бибер цреп, а убрзо и фалцовани, фабрички цреп.

Куће на територији Србије могу се разликовати и по просторној организацији. Евидентирани су само неколике једнопросторне куће, док су готово подједнако заступљене дводелне и троделне. Дводелност је одлика кућа западне Србије, али се оне могу наћи на територији целе Земље, где се обично везују за сиромашнији слој друштва. Троделне куће су типичне за Војводину, али их има по целој Србији и то у два појавна облика. Троделне настале из квадратне основе где се друга соба добијала или поделом велике собе или скраћивањем „куће“. Други облик има правоугаону основу која

² Видети више у: В. Шалипуровић, *Прилози за историју грађевинарства у средњем Полимљу у XIX веку*, Београд 1979, 13–42.

је добијена „додавањем“ једне собе на дводелну структуру, тако да „кућа“ буде у средини. Такав облик троделне куће се касније развијао у више-просторне структуре, даљом поделом соба, док се први облик заустављао на четвороделној структури.

Заштићени стамбени објекти

Посматрајући Централни регистар и заштићене објекте народног градитељства готово је немогуће доћи до претходно представљене хронологије и типологије кућа у Србији, јер сваки развојни и појавни облик куће није заштићен. Тако на пример, ниједна једноделна кућа није под заштитом државе. Заштићена културна добра не приказују у потребној мери разноликост, па чак ни простирање и заступљеност појединих облика. Чак се може стећи погрешан утисак, да на простору Србије готово нема полубрвнара или чатмара без трема. Да нема и да никада није ни било једноделних кућа ни од брвана ни од чатме. Дводелне куће, иако су једнако заступљене као и троделне, заштићене су у најмањој могућој мери, само девет. Шест је са простора западно од Велике Мораве, а само три источно. Простор Старе планине, јужне Србије, па и Неготинске Крајине је богат оваквом кућом. Најстарија заштићена дводелна кућа је кућа Вукашина Милошевића у Кучајни, општина Кучево која је подигнута око 1830. године. Разлог за њихово не утврђивање није само у неистражености простора, већ је проблем у валоризацији оваквих објеката. Код валоризације углавном су истицане вредности које се односе на репрезентативност, меморијални значај, естетске вредности, па се вредност дводелних сиромашнијих кућа није препознавала. Њихов значај, ако ништа друго, је управо у томе што оне представљају сведочанство о једном појавном облику становања у Србији који се разликује од краја до краја земље. Задатак службе заштите је да препозна и заштити сва сведочанства која се односе на културу становања.

Највише заштићених кућа у Србији су троделне куће. У Централни регистар уписана је четрдесет једна троделна кућа, од којих је четрнаест на територији Војводине. То су специфичне панонске куће које имају кућу у средини, а лево и десно по једну собу. Од осталих двадесет и седам десет је без трема, а седамнаест са тремом. По материјалу заштићене су три троделне брвнаре и две полубрвнаре – получатмаре, двадесет две чатмаре, две куће у бондручној конструкцији са испуном од ћерпича, једна кућа кованица, шест кућа од набоја и по једна зидана од ћерпича и печене цигле. На основу анализе заштићених кућа по материјалу може се закључити да су куће чатмаре најзаступљеније у Србији и то чатмаре са тремом (19 споменика културе), што се може сматрати за тачно, али је свакако

недовољан број заштићених полубрвнара-получатмара или полубрвнара чије су собе зидане у бондручној конструкцији са испуном од цигле, које су готово подједнако заступљене, односно оне представљају доминантан облик материјализације објеката народног градитељства у западном делу Србије. Најстарија троделна кућа је из прве половине 18. века. Највише је кућа насталих током 19. века.

Значајан је број заштићених четвороделних кућа. Међу њима је једна брвнара, две полубрвнаре и једанаест чатмара. Као и код троделних кућа највише је оних које су грађене од чатме, што не показује реалну слику овог типа кућа у Србији. Цела једна група четвороделних кућа, полубрвнара, непрепознате су од служби заштите, односно остале су незаштићене. То су куће карактеристичне за област око Горњег Милановца, а простиру се преко Шумадије све до Београда. Такође четвороделност је доста заступљена и код брвнара источне Србије. Најстарија заштићена четвороделна кућа је из половине 18. века, док их је највише из прве половине 19. века.

У Централном регистру има девет петоделних кућа. Само једна је полубрвнара, а остале су чатмаре. Седам их има трем, док су само две без трема. Све су покривене ћерамидом. Има и неколико вишеделних кућа и оне се налазе у некада најбогатијем делу Србије – Шумадији.

Сличне нелогичности се виде и када се куће из Централног регистра анализирају по било ком другом критеријуму. Тако је половина заштићених кућа направљена од чатме. Мање од 10% су од земље и исто толико је брвнара и полубрвнара, док су остали облици спорадично заступљени. Може се претпоставити да је највећи број објеката народног градитељства направљен од чатме, али број заштићених брвнара и полубрвнара је несразмерно мали и непоказује реалну ситуацију на терену, нити преноси право сведочанство о материјалима који су коришћени за изградњу кућа у Србији у прошлости.

Када се заштићено народно градитељство анализира по врсти кровног покривача могло би да се закључи да је доминантан кровни покривач у Србији био ћерамид. Више од две трећине заштићених кућа је покривено ћерамидом. На другом месту по заступљености су куће покривене бибер црепом, а тек спорадично су заштићене куће покривене трском, шиндром и сламом. Кућа које су покривене каменим плочама нема у Централном регистру. Овакви подаци сведоче о погрешној представи која може да се добије анализом заштићеног народног градитељства и упозоравају да је неопходно заштитити све појавне облике традиционалне архитектуре да би право, неискривљено сведочанство о животу на овим просторима било сачувано.

Поред кућа други стамбени објекти код којих су препозната споменичка својства су два вајата. Вајати су зградице које су биле карак-

Сл. 10. Млекар и вајат Милије Драгачевца, Добро До

но да покаже и сачува разноликост појавних облика ове зградице која сведочи о организацији породице у прошлости. Вајати су карактеристични за западну Србију, где се задруга као облик породице дуже задржала, али се могу наћи и на целој територији Србије. Јављају се у више облика: као вајат са тремом, вајат без трема, вајат подигнут изнад подрума, приземни вајат, двојни вајат. Занимљиво је и постојање зградица које имају двојну функцију, односно које се састоје из вајата и млекара (сл. 10). Вајати су, такође, зградице које су највише и најлепше украшене и то декорацијом стубова на трему, начином низање и обраде, чак и бојење шашовца на таваници или огради трема. Због убрзаног нестанка, неопходно је заштитити бар по један пример сваког појавног облика вајата који ће сведочити о њиховој распрострањености и различитој изради.

Привредни објекти

Разнолики привредни објекти заштићени су као непокретна културна добра. Њих можемо поделити на породичне привредне објекте који се користе у оквиру једног домаћинства и јавне привредне објекте које користе чланови једне заједнице. У приватне привредне објекте спадају амбари, подруми, чардаци, магаци, качаре, млекари, плевње и други објекти специфични за одређене делове Србије. Од свих набројаних врста привредних објеката заштићени су само амбари, подруми и чардаци. Највише је амбара – двадесет и пет, од чега само један у централној Србији, а остали су у Војводини. Разноликост украса и репрезентативност амбара у Војводини је заиста велика, што не значи да су остали амбари у Србији мање важни и да не заслужују да остану заштићени као сведочанство прошлости. Величина амбара, начин његове израде, његова репрезентативност, говоре о значају производње житарица у одређеним крајевима Србије. Тамо где је ратарство било доми-

теристичне за задружну породицу. Подизане су за тек ожењеног сина. Често су називане и женске зграде јер су оне биле место где су младе доносиле и чувале своју спрему. Представљале су интиман део сваке мале породице у оквиру бројне задруге. Гледајући утврђена културна добра у Србији су заштићена само два вајата, један у Шиду и један у Бранковини. У оквиру десет заштићених окућница постоји још неколико вајата, али је то недовољно

Сл. 11. Амбар Зорице Јовановић,
Шумантопла

нантна пољопривредна грана, амбари су велики, богато украшени и заузимају главно место у окућници. У планинским деловима Србије има домаћинстава који немају амбаре јер су сав усев чували на тавану куће у кошарама или сандуцима. Заштићени амбар из села Тупанци, који вероватно више не постоји, је пример старије фазе западносрбијанског амбара са тросливним кровом покривеним дрвеним покривачем, који изнад забатног улаза има кровити по-

лукружног облика. Карактеристика овог западносрбијанског амбара је да се у њега не улази већ се преко мердевина са таванског дела жито одлаже у пресеке. Величина и број пресека били су условљени богатством породице, односно разноврсношћу и количином произведених житарица. Најчешћи су амбари са четири пресека. Овакав амбар има и млађу појавну форму, код које се на забату крова не налази надстрешница. Распростирање оваквих амбара, старије и млађе форме, у доброј се мери поклапа са распростирањем динарских брвнара. Плоднија Шумадија и делови југоисточне Србије развили су, услед својих потреба, другачији облик амбара (сл. 11). У њих се улази директно и преко мердевина се жито сипа у пресеке. Шумадијски амбари су далеко већих димензија и већег капацитета. Амбари источне Србије су специфични по својој величини. За разлику од западне и централне Србије, овде се амбари, готово по правилу подижу изнад подрума. За њих је карактеристично и постојање богато декорисаних тремова. Они највише сличе амбарима и кошевима у Војводини који су такође богато декорисани и чија величина и изглед сведоче о богатој житници Војводине.

Поред амбара заштићена су, као појединачни објекти и два виноградарска подрума и један кош. Остали привредни објекти препуштени су забораву и ако могу и морају равноправно да сведоче о животу и привређивању становништва у Србији у 19. и 20. веку. Разнолики облици магаза, качаре импозантних величина са или без казаница (сл. 12), нису препознате као културно наслеђе Србије. Заштитом бар неколико карактеристичних качара, бар једне пекмезаре и мишане, сачували би од заборава друштвено-економски изглед села Србије у 19. веку, односно сведочанство о култури узгоја шљиве и њеној преради, што представља једну од идентитетских карактеристика Србије.

За разлику од приватних привредних објеката који су недовољно заступљени међу културним добрима јавних привредних објеката са

Сл. 12. Качара Радивоја Јефтића,
Клока

Сл. 13. Сувача у Кикинди

препознатим споменичким својствима има далеко више. Заштићене су воденице, ветрењаче, кудељара, ваљавица, гајтанара, олајнице, сувача, и ковачница. Највише је заштићених воденица – осамнаест и оне се налазе у најбољем стању. Разлог за то је што се неке од њих још увек користе у примарној функцији или су временом добиле нову намену. На жалост од великог броја ваљавица само једна је заштићена. У последњих пар деценија оне пропадају убрзано и нестају заувек. Мада их је у прошлости било значајно више, заштићене су само четири ветрењаче и по једна кудељара, ковачница и олајница. Под заштитом државе је и једина преживела сувача која се налази у Кикинди (сл.13).

Јавни објекти

Значајан је број јавних зграда које су утврђене за непокретна културна добра. То су ханови, школе, кафане, чесме, мензулане, општине, дућани, кафане, апсане, бунари купатила и слично. Највише је заштићених ханова (13) и школа (12). Ти јавни објекти су подједнако распрострањени на целој територији Србије. Што се тиче ханова и школа заштићени су готово сви типови, али објекти као што су дућани, апсане, купатила и чесме имају далеко више појавних облика, него што је заштићено.

Сакрални споменици

Међу непокретним културним добрима народног градитељства значајан је број сакралних споменика. Највише је црква брвнара – тридесет пет. Готово све цркве брвнаре су препознате и утврђене за непокретна културна добра. Поред црква брвнара сакрални објекти народног гради-

Сл. 14. Заветни крстови у Јаковцу

Сл. 15. Запис у Сепцима

тељства су и воднице (10) – црквице подизане на извориштима воде за коју се веровало да је лековита. Таква култна места су најзаступљенија у Војводини. Заштићено је само пет заветних крстова, три у Војводини, један у околини Ивањице, за који се поуздано не може утврдити првобитна функција, и само један са територије источне Србије. Толики број заветних крстова свакако не осликава ову културолошку појаву која је распрострањена у источној Србији и Војводини. О броју заветних крстова говори чињеница да је већина села источне Србије имала по неколико крстова који праве замишљен магијски круг око села. Типолошка разноликост, њихов културни и религијски значај завређују далеко већу пажњу и заштиту од државе. Постоји неколико појавних облика од дрвених крстова (сл. 14), преко камених, до нових мермерних или зиданих. Исту улогу као и заветни крстови имали су и записи у западној Србији. Ниједно дрво – запис (сл. 15) није препознато као културно добро иако оно у себи носи низ нематеријалних вредности. Мада је држава по питању препознавања, вредновања и заштите тих културних места затајила, њих као табуисана места још увек чува религијски однос заједнице и појединаца који се према њима односе са поштовањем.

На срећу препознат је споменички значај који имају сакрални и култни објекти који су подизани поред цркава – собрашице и чардаци.

Заштићено их је десет, пет чардака и пет собрашица. Чардаци се данас на оригиналном месту подизања налазе само код цркве у Савинцу. Остали заштићени чардаци налазе се у двориштима породица којима припадају, јер су после Другог светског рата престали да се користе у првобитној намени код цркава па су их власници пренели у своја дворишта. Промена друштвеног уређења из 1945. године довела је до тога да се сеоске славе више нису упражњавале у пуном облику, па су чардаци и собрашице полако изгубили своју намену. За разлику од чардака, који су били карактеристични на мањем простору западне Србије, собрашице су биле распрострањеније и могле су се наћи по целој Шумадији и источној Србији. Постоји неколико развојних фаза собрашица чији је изглед и облик зависио од степена култног обједињавања села (Крстановић, 2007: 251). Нажалост, само неке су под заштитом државе. На простору јужне и источне Србије нема ниједне заштићене трпезаре иако су оне на том простору и те како заступљене.

Сејулкрална архиџекџура

Посебну групу културних добара народног градитељства чини сејулкрална архитектура, односно надгробни споменици. Заштићено је 6 сеоских гробаља и неколико појединачних надгробних споменика. То наравно није довољно да сачува сведочанства о начину на који је становништво Србије схватало и прихватало смрт, о односу према покојницима

Сл. 16. Надгробни споменик Јелисавете Тодоровић са ћерком, Жежевица

и веровањима о загробном животу. Споменици су често богато украшени различитим облицима декорације, исписани текстовима који сведоче не само о веровањима већ и о приватној историји становништва, развоју правописа и писмености, друштвеним односима, вредностима и још много тога (сл. 16). Њихово читање и анализа може да нам пружи бројне податке до којих конвенционална историја не може да дође, као што је однос према женама у сеоској средини 20. века, однос према ратовању и жртвама. Ова врста културног наслеђа заслужује далеко већу пажњу и проучавање и свакако, препознавање споменичких својстава и њихову заштиту као вредног културног наслеђа.

ЗАШТИТА И РЕХАБИЛИТАЦИЈА НАРОДНОГ ГРАДИТЕЉСТВА

Недовољна истраженост, недовољно препознавање споменичких својстава код објеката народног градитељства, као и стање у коме се оно налази, сведочи о односу које наша заједница има према овој врсти наслеђа које представља окосницу очувања различитих облика идентитета. Евидентно је да не постоји системски организован однос државе према народном градитељству, него само спорадична, ад хок заштита. Овакав однос има за последицу да корпус заштићеног народног градитељског наслеђа не представља целовито сведочанство наше прошлости, штавише лако нас може довести у различите заблуде о приватној историји и култури 18. и 19. века. Стање у ком се налази народно градитељство је алармантно и ова врста наслеђа ускоро неће постојати уколико се не пронађе решење за његову заштиту и рехабилитацију. Народна градитељство води неравноправну трку са временом коју константно губи, јер свакога дана нестаје по један сведок наше прошлости. То нас обавезује на паралелан рад на више поља како би сачували ову баштину. На првом месту неопходно је извршити ревизију већ заштићених непокретних културних добара, затим истражити, проучити и заштитити највредније представнике свих појавних облика народног градитељства. Упоредо са истраживањима и заштитом неопходно је вредност овог наслеђа приближити становништву кроз едукацију, презентацију и интерпретацију. Поред законске заштите далеко битнија је и физичка заштита која је могућа једино уколико сваки споменик има свог власника, стараоца и има намену. Намене могу бити разнолике, а једна од могућих је свакако туризам.

Овде се поставља питање да ли на тржишту туристичке понуде и потражње има места за народно градитељство. Евидентно је да у туристичкој понуди Србије, постоји значајан број објеката или манифестација и догађаја који промовишу управо национални идентитет који се препознаје евоцирањем успомена на 19. век. Већ неколико деценија уназад забележено је ширење тзв. етно-понуде. Све чешће се појављују етно-дворишта, етно-кафане, етно-ресторани, етно-кетеринг, етно-accessories и слично. Нажалост, таква етно-понуда је углавном новоформирана и најчешће није повезана ни са једним традиционалним објектом, веровањем, обичајем или манифестацијом. Тако формирана понуда, често има негативан ефекат по културно наслеђе јер доминантно презентује и интерпретира измишљену прошлост стварајући псеудо историју и псеудо сећања у које изворно културно наслеђе више не може да се уклопи. Како је настала ова појава и да ли је некако можемо искористити ради заштите „правих вредности“? Први знаци „националног освешћења“, рехабилитација „шајкаче и опанка“ почели су пред сам распад Југославије, односно пратили су распад

комунистичке идеје. Бившу државу стварану на идеји комунизма требало је да замени нова држава, са новом идејом. Та нова идеја је била враћање на старо, односно враћање на идеје националне државе која је свој основ налазила у Краљевини Србији, а своје корене у средњовековној Српској држави. Зато су поново причани митови о средњем веку, о Косовском боју, али и о устанцима против Турака чиме су се величали подвизи сељака који су увели Србију у ред модерних европских држава. Почетак овакве државне културне политике везује се за 1987. годину и прославу двеста година од рођења Вука Караџића, чије је име и дело искоришћено у новом тумачењу културе и стварању нових културних вредности и симбола. Тако је Вук, који се прославио открићем народне културе постао њен симбол (Рихтман-Аугуштин: 63). Подсећање на традицију и традиционалну културу настављено је у наредном периоду различитим прославама ослободилачких ратова Србије. Ти мотиви су искоришћени за актуелизовање појмова традиције, историјског памћења и националног идентитета (Наумовић, 2009: 56). Мада су историјски догађаји с краја 20. века прошли и полако падају у заборав, истицање националног идентитета кроз традицију је наставило да траје. Временом се ова појава развила у домену „враћања традицији“ или „враћања правој традицији“. У фокус се ставља одлучујућа борба за национални идентитет коме, како се верује, прети највећа опасност глобализацијом и придруживањем Европској унији (Миленковић, 2013: 458). Идеју враћања традицији, успешно је допунила и светски распрострањена идеја „враћања природи“, здравом животу, селу и традиционалној органској пољопривредној производњи. У све поменуте концепте уклапа се и идеја повратка народној традицији, која је постала прихватљива и пожељна. Такво расположење и такве трендове, служба заштите културног наслеђа није успела да пропрати и искористи, па друштво задовољење својих потреба није пронашло у културном наслеђу које ни не познаје, већ је било принуђено да створи реплике традиционалног наслеђа онако како га замишља и доживљава. Тако је довољно у новосаграђени објекат ставити један ћилим и једну преслицу и звати је етно-кафаном.

Да ли потребу људи да имају и воле традиционално наслеђе можемо искористити у сврху добробити културног наслеђа, посебно народног градитељства? Да ли је прилика већ пропуштена? Шанса се може тражити у поновном упознавању грађана са вредностима које културно наслеђе има, његовом демистификацијом и десакрализацијом, а то се постиже комуницирањем наслеђа са корисницима, односно презентацијом и интерпретацијом. У Србији интерпретација није постала део конзерваторске праксе, док се презентација користи спорадично. Установе задужене за заштиту наслеђа у пракси се ретко баве презентацијом и интерпретацијом. Ове делатности се увек остављају по страни иако би требало да буду основ

одрживе конзерваторске праксе. Већину културних добара, која су имала срећу да буду туристички коришћена презентовали су туризмолози, али нажалост најчешће без сарадње и укључивања конзерватора који о том наслеђу имају највише знања. Тако су интерпретације често нетачне, распеване и обојене личним утиском или доживљајем туристичког водича. Зато се сматра да је интерпретација добро, али у исто време и опасно оруђе популаризације наслеђа. Да би била успешна и некомпромитована она мора да се ослања само на чињенице откривене приликом вредновања културног добра. Такође, само вредновање мора да се осавремени и измени. Народно градитељство није само и на првом месту вредно као архитектонски споменик, већ је у њему потребно открити све оне вредности које оно има за различите групе људи у свом трајању (власника, мајсторе који су га градили, данашње суседе, случајне пролазнике и слично). У заштити народног градитељства од самог почетка треба да буду укључени сви, од власника, преко корисника, локалне заједнице до стручњака и будућих посетилаца. У супротном постоји опасност добијања „мртвог“ наслеђа, које је тешко оживети и интерпретацијом и рехабилитацијом.

Туризам може да помогне очувању културног наслеђа. Он такође има интерес да сачува културно наслеђе јер је основ туристичке понуде једне континенталне земље управо у њеној култури и наслеђу. У Србији, нажалост сарадња између установа које се баве културом и оних који се баве туризмом готово да не постоји. Без неопходне документације и информација о значају наслеђа, о могућој интерпретацији и презентацији ствара се туристичка понуда која може да штети првенствено културном наслеђу Србије, али посредно и развоју туризма. Непотпуно и неадекватно тумачење и представљање наслеђа често конзументе доводи у заблуду и пружа погрешну информацију. Културно наслеђе остаје недоступно и непознато, а паралелно се ствара феномен псеудо артефаката који се интерпретирају као наслеђе, а не поседују ниједан критеријум да то буду или постану. Оваква ситуација може се поправити и унапредити интерресорном сарадњом и поделом посла према уској специјализацији струка: заштите и туризма. Уз прецизно дефинисане надлежности неопходно је између њих успоставити и тешњу сарадњу. Једна од активности које могу да помогну у препознавању и очувању културног наслеђа, посебно народног градитељства, је укључивање аутентичних културних садржаја међу критеријуме рангирања квалитета туристичке понуде, уместо досадашњег претежно новофабрикованог „етно-наслеђа“.

ЛИТЕРАТУРА

- Крстановић, Божидар. 2007. *Лужнице, собрашице*. Споменичко наслеђе Србије. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Београд: „Filip Višnjić“.
- Milenković, Miloš. 2013. Очување националног идентитета и културне баштине у европским интеграцијама, *Etnoantropološki problemi* (n. s. god. 8. sv. 2), 453–469.
- Пешић – Максимовић, Надежда. 1984. *Стјање сјоменика народној традицијелства и стјраживачки поухвајти, мейоди и исходи и стјраживања*, Заштита споменика народног градитељства, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе – Београд, 9–11.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 1989. *Vuk Karadžić nekad i sad ili o povjesti narodne kulture*. Etnološka tribina 12, str. 63–70.
- Шпенглер, Освалд. 1989. *Пројаси зајага*. Београд: Дечије новине.

Estela Radonjic Živkov

VERNACULAR ARCHITECTURE HERITAGE
– RECOGNIZE, UNDERSTAND, PRESERVE

S u m m a r y

Vernacular architectural heritage presents one of the basic cultural landmarks of an area. Traditional folk architecture has been created and developed as a response of the man to all the prerequisites imposed by the natural environment, culture and social organization. The ratio between the vernacular architecture still existing throughout Serbia and that part of folk architecture recognized by the Inventory of Cultural Properties of the State is still difficult to explain and understand. The vast majority of the entire heritage is not recognized nor protected. The state of conservation of the vernacular architecture is extremely poor and it represents the most vulnerable part of the cultural heritage of Serbia. Is there a solution? Can this type of valuable heritage be protected and preserved? One of the possible solutions must be sought out in the development of Serbian tourist offer. The growth of the ethno-heritage idea, recognized by the tourism market in recent decades, can make it possible to protect at least one segment of the vernacular architectural heritage. The promotion of the values of the cultural heritage also presents one of the effects of the tourist use.

Key words: Vernacular architectural heritage, ethno-heritage, condition of heritage, type of vernacular architecture, valorization, interpretation, presentation